

FILIOQUE

- scurte considerații –

Victor Trifan, KGOTJ

În primele veacuri ale Bisericii¹, tradițiile latină și greacă au mărturisit aceeași credință apostolică, dar au descris în mod diferit relația dintre cele trei persoane ale Sf. Treimi. În general, aceste diferențe indicau felurite probleme pastorale cu care erau confruntate ambele Biserici de Vest și de Est. Crezul Niceean (325) mărturisea credința Bisericii așa cum fusese formulată pentru combaterea ereziei lui Arie, erezie ce nega deplina divinitate a lui Hristos.

După Sinodul de la Niceea, Biserica a continuat să fie confruntată cu învățături care puneau sub semnul întrebării atât deplina divinitate cât și deplina umanitate a lui Hristos, precum și divinitatea Sfântului Duh. În combaterea acestor încercări, Părinții de la Sinodul din Constantinopol (381) au reafirmat credința de la Niceea și au completat semnificativ Crezul de la Niceea.

Una dintre aceste notabile afirmații a constituit-o învățătura despre Sfântul Duh. Crezul de la Constantinopol a afirmat credința Bisericii în divinitatea Duhului astfel: „*Și întru Duhul Sfânt, Domnul de viață făcătorul, care din Tatăl purcede, cel ce împreună cu Tatăl și cu Fiul este închinat și slăvit, care a grăit prin prooroci.*” Cu toate că textul a evitat folosirea în mod direct a termenului „Dumnezeu” pentru Sf. Duh sau afirmația că Duhul Sfânt este „de aceeași ființă” cu Tatăl și cu Fiul, Sinodul a intenționat în mod clar, prin acest text, să facă o mărturisire a credinței Bisericii în dumnezeirea deplină a Sfântului Duh, în contradicție vădită cu cei care credeau că Duhul este o creatură. Totodată, Sinodul nu a fost preocupat cu specificarea originii Duhului sau cu elaborarea relației Duhului cu Tatăl și cu Fiul.² Documentele Sinodului de la Constantinopol au fost pierdute, dar textul Crezului a fost citat și recunoscut oficial drept obligatoriu, împreună cu Crezul de la Niceea, în declarația dogmatică a Sinodului de la Calcedon (451). În mai puțin de un secol, acest Crez de la 381 a jucat un rol normativ în definirea credinței și, începând cu secolul al VI-lea, era deja proclamat în cadrul Liturghiei în Antiohia, Constantinopol și în alte părți din Răsărit.

În ceea ce privește Crezul cu adăugirea Filioque, acesta a fost încorporat în cadrul Euharistiei din bisericile occidentale, cel mai probabil începând cu al III-lea Sinod de la Toledo în 589. Cu toate acestea, în Liturghia Euharistică de la Roma nu a fost introdus oficial decât în

¹ <https://www.usccb.org/resources/filioque-o-tem%C4%83-care-divizeaz%C4%83-biserica> accesat în 20 ian 2023.

² Lucian Dîncă, *Experiența conciliară a Bisericii în primul mileniu*, ed. Galaxia Gutenberg, 2021, p. 104.

secolul al XI-lea – un fapt important în procesul acceptării oficiale a termenului Filioque în Occident. Nu există un document clar care să indice modul în care cuvântul Filioque a fost introdus în Crezul de la 381 în Occidentul creștin înainte de secolul VI.

Cea mai devreme folosire a termenului Filioque în contextul Crezului este mărturisirea de credință formulată de regele vizigot Reccared la Sinodul local de la Toledo din 589. Acest sinod regional anatematizează pe cei care nu acceptă hotărârile primelor patru Sinoade Ecumenice (canonul 11) precum și pe cei care nu mărturisesc că Sfântul Duh porcede de la Tatăl și de la Fiul (canonul 3). Se pare că episcopii spanioli și regele Reccared credeau la vremea respectivă că echivalentul grecesc de Filioque era parte a Crezului originar de la Constantinopol și, în mod aparent, au înțeles că scopul lui a fost să opună rezistență arianismului prin afirmarea relației intime a Tatălui cu Fiul. Din ordinul lui Reccared, Crezul a început să fie spus la Euharistie, imitând practica Răsăritului. Din Spania, folosirea Crezului cu Filioque s-a răspândit în toată Galia.

De-a lungul secolelor IV și V au circulat o serie de mărturisiri de credință prin biserici asociate adesea cu botezul și cateheza. Formularea de la 381 nu a fost considerată ca singura expresie obligatorie a credinței apostolice. În Occident, cea mai răspândită dintre ele a fost Crezul Apostolic, un crez baptismal timpuriu care conținea o simplă afirmație a credinței în Sfântul Duh, fără amănunte (ce se recită în prezent în Biserica Luterană).

Carol cel Mare a întrunit un sinod la Aachen în 809-810 pentru a afirma doctrina purcederii Sfântului Duh de la Tatăl și de la Fiul, care fusese pusă sub semnul întrebării de teologii greci. După acest sinod, Charlemagne a solicitat Papei Leon aprobarea crezului cu Filioque (Mansi 14.23-76). În 810 a avut loc la Roma o întâlnire între Papa și delegația consiliului lui Carol cel Mare. Cu toate că Leon al III-lea a afirmat ortodoxia termenului Filioque și a aprobat folosirea lui în cateheză și mărturisirea personală de credință, a dezaprobat cu claritate includerea lui în textul Crezului de la 381 și, întrucât părinții Sinodului nu fuseseră, după aprecierile sale, mai puțin inspirați de Duhul Sfânt decât episcopii întruniți la Aachen, a hotărât să nu-l includă. Papa Leon a menționat că folosirea Crezului la celebrările euharistice este permisă, dar nu impusă și a îndemnat ca pentru prevenirea unui scandal ar fi bine dacă toată curtea carolingiană s-ar abține de la includerea lui în Liturghie.

În același timp, Papa a dispus expunerea în catedrala Sf. Petru a două plachete de argint conținând textul original al Crezului de la 381 în greacă și latină. În ciuda instrucțiunilor sale și a acestui act simbolic, carolingienii au continuat folosirea Crezului cu Filioque la Liturghie în diocesele lor. Cei din Bizanț nu au privit cu ochi buni evoluția problemei Filioque în Occident între secolele VI și IX. Linia de comunicare a continuat să se înrăutățească, iar dificultățile lor cu monotelismul, iconoclasmul și amenințările Islamului nu au permis prea mult timp pentru a ține pasul cu evoluția teologică din Occident.

La începutul secolului al XI-lea, această controversă a atins un nou stadiu. În timpul sinodului care a urmat încoronării regelui Henri al II-lea ca Sfânt Împărat Roman la Roma în

1014, Crezul, cuprinzând Filioque, a fost cântat pentru prima dată la o Liturghie papală. Drept rezultat, folosirea liturgică a Crezului cu Filioque a fost considerată, în general în Biserica Latină, ca având aprobare papală. Includerea lui la Liturghie, după două secole de rezistență la această practică, a reprezentat o nouă dominație a împăraților germani asupra papalității, precum și un sentiment de sporită creștere în autoritatea papalității sub protecția imperială, în cadrul întregii Biserici din Est și din Vest.

Problema Filioque a figurat în mod proeminent în tumultoasele evenimente din 1054, când reprezentanții Bisericilor din Răsărit și Apus au făcut schimb de excomunicări. În cadrul anatemei sale împotriva Patriarhului Mihail I Cerularie al Constantinopolului și a unora dintre consilierii săi, cardinalul Humbert de Silva Candida, emisarul Papei Leon al IX-lea, a acuzat pe cei din Bizanț de îndepărtarea incorectă a termenului Filioque din Crez și a criticat unele practici liturgice răsăritene.

Relațiile dintre Biserica Romei și Bisericile din Constantinopol, Alexandria, Antiohia și Ierusalim au fost afectate în mod serios în timpul cruciadelor și mai ales a Cruciadei a IV-a. La 1204, cruciații apuseni au devastat Constantinopolul, rivalul comercial și politic de vreme îndelungată al Veneției, iar politicienii și clerul occidental au dominat orașul până la redobândirea lui de către Împăratul Mihail al VIII-lea Paleologul în 1261. Instalarea episcopilor apuseni, loiali Romei și forțelor politice din Vestul Europei, în teritoriile Constantinopolului, Antiohiei și Ierusalimului a devenit în mod tragic noua expresie vizibilă a schismei. În ciuda acestei ascendente înstrăinări, de la începutul secolului al XII-lea și până la mijlocul secolului al XIII-lea, s-au făcut un număr apreciabil de încercări pentru a rezolva problema Filioque. Împăratul german Lothar al III-lea a trimis la Constantinopol, în 1136, pe episcopul Anselm de Havelberg să negocieze o alianță militară cu împăratul Ioan al II-lea Comnenul. În timpul vizitei sale, Anselm și Mitropolitul Niceta de Nicomidia au purtat o serie de discuții asupra problemelor care separă cele două Biserici, inclusiv Filioque, și au concluzionat că diferențele dintre cele două tradiții nu erau atât de mari precum crezuseră. O scrisoare din partea Patriarhului ortodox Gherman al II-lea (1222- 1240) adresată Papei Grigore al IX-lea (1227-1241) a dus la continuarea discuțiilor asupra problemei Filioque dintre teologii răsăriteni și apuseni la Niceea în 1234.³

O nouă încercare de a trata cu autoritate acest subiect la scară ecumenică s-a întâmplat la Sinodul de la Ferrara-Florența (1438- 1445), sinod ce a întrunit pe reprezentanții Bisericii Romei și ai Bisericilor din Constantinopol, Alexandria, Antiohia și Ierusalim pentru a discuta o gamă largă de probleme controversate, inclusiv autoritatea papală și Filioque. Acest Sinod s-a ținut în vremea când Imperiul Bizantin era grav amenințat de către Otomani și când mulți din lumea grecească priveau ajutorul militar din Vest ca singura speranță pentru Constantinopol. După discuții intense ale experților de ambele părți, adesea axate pe interpretarea textelor patristice, la 6 iulie 1439 s-a declarat unirea Bisericilor.

³ <http://lucyquebec.eklablog.com/declara-ie-comuna-cu-privire-la-filioque-a144748588> accesat la 20 ianuarie 2023.

Actul de unire al Sinodului recunoștea legitimitatea punctului de vedere apusean al purcederii din veșnicie a Duhului din Tatăl și din Fiul, ca dintr-un singur principiu și într-o singură suflare. Filioque a fost prezentat aici ca având același înțeles cu punctul de vedere al Părinților răsăriteni timpurii că Duhul purcede „prin Fiul.” Sinodul a aprobat de asemenea un text care vorbește despre Papa ca având „primat asupra întregii lumi,” și „cap al întregii Biserici și părinte și învățător al tuturor creștinilor.” În ciuda participării ortodoxe la aceste discuții, hotărârile de la Florența — nu au fost niciodată acceptate de grupul reprezentativ al episcopilor sau de mirenii din Răsărit și au fost oficial respinse la Constantinopol la 1484.

Căderea Constantinopolului în 1453 și efectul fragmentar al Reformei Protestante în Vest, ca și misiunile latine ulterioare în fosta lume bizantină și întemeierea bisericilor răsăritene în comuniune cu Roma (Greco-catolice), au dus la adâncirea schismei, însoțită de o literatură foarte polemică de ambele părți. Vreme de peste 500 de ani, puține au fost ocaziile oferite părților catolică și ortodoxă de a discuta cu seriozitate problema Filioque și a aspectului legat de ea, primatul și autoritatea de a învăța a episcopului Romei. Ortodoxia și Romano-Catolicismul au intrat într-o perioadă de izolare oficială reciprocă, în care fiecare și-a dezvoltat felul propriu de a fi singura entitate bisericească care reprezintă credința apostolică.

Conciliul Vatican II (1962-1965) și conferințele Pan-Ortodoxe (1961-1968), care au reînnoit contactele și dialogul, au deschis o nouă eră în relațiile dintre Bisericile Catolică și Ortodoxă. De atunci, un număr de probleme teologice și evenimente istorice care au contribuit la schisma dintre biserici au început să capete o înnoită atenție.

Multe alte evenimente din ultimile decenii indică o mai mare dorință de a recunoaște caracterul normativ al Crezului din Constantinopol. Când Patriarhul Dimitrie I a vizitat Roma în 7 decembrie 1987 și iarăși în cursul vizitei Patriarhului Bartolomeu I la Roma în iunie 1995, ambii patriarhi au luat parte la Liturghia oficiată de Papa Ioan Paul II în catedrala Sf. Petru. În ambele ocazii, Papa și Patriarhul au mărturisit Crezul în grecește (fără Filioque). Papa Ioan Paul II și Patriarhul României Teoctist au făcut același lucru în România și la o Liturghie papală la Roma, la 13 octombrie, 2002.

În 29 iunie 1995, de sărbătoarea Sfinților Apostoli Petru și Pavel, Papa Ioan Paul al II-lea, în prezența Patriarhului ecumenic Bartolomeu I, în predica ținută în Bazilica Sfântul Petru din Roma, a exprimat dorința sa cea mai profundă de a se clarifica învățătura tradițională referitoare la Filioque, prezentă în versiunea liturgică a Crezului latin, pentru a putea pune în lumină armonia sa desăvârșită cu ceea ce al doilea conciliu ecumenic de la Constantinopol din 381 mărturisește în Simbolul său: Tatăl ca izvor/sursă a întregii Treimi, unica sursă a Fiului și a Duhului Sfânt.⁴ Consiliul Pontifical pentru Promovarea Unității Creștinilor s-a pus pe treabă și a publicat documentul „Tradițiile Grecești și Latine Privind Purcederea Sfântului Duh” (13

⁴ <http://lucyquebec.eklablog.com/filioque-in-dialog-tradi-ia-catolica-i-tradi-ia-ortodoxa-a132735972> accesat la data de 20 ianuarie 2023.

septembrie 1995). Intenția acestui text a fost aceea de a aduce o nouă contribuție la dialogul dintre bisericile noastre în această problemă controversată.⁵

Între multele observații pe care le face, textul spune: „Biserica Catolică recunoaște valoarea conciliară, ecumenică, normativă și irevocabilă, ca expresie a credinței comune a Bisericii și a tuturor creștinilor, a Simbolului mărturisit în grecește la Constantinopol în 381 de către Sinodul II Ecumenic. Nici o mărturisire de credință, specifică unei tradiții liturgice particulare, nu poate contrazice această expresie a credinței propovăduită și mărturisită de Biserica nedespărțită.”⁶

Acest Simbol mărturisește, având la bază revelația biblică de la Ioan 15, 26: ”care de la Tatăl porcede”, că Duhul Sfânt porcede ekporeumenon din Tatăl. Doar Tatăl este Principiul fără principiu ale celorlalte două Persoane din Sfânta Treime, unicul izvor al Fiului și al Duhului Sfânt. Toma de Aquino afirmă că Duhul Sfânt își are originea doar în Tatăl, în mod principal, propriu și imediat (Sth, q36a 3, 1um și 2 um)⁷. Sfântul Augustin arată că Duhul Sfânt își are originea doar în Tatăl, ”principaliter”, ca principiu (De trinitate XV, 29)⁸. În acest sens, monarhia Tatălui implică în mod evident că Tatăl este singura Cază trinitară sau Principiu al Fiului și Duhului Sfânt. De asemenea, tot Sfântul Augustin foarte frumos spune: ”Acest Duh Sfânt nu este numai al Tatălui, nici numai al Fiului, ci al amândurora și, prin urmare, face să pătrundă în noi caritatea comună prin care Tatăl și Fiul se iubesc unul pe altul (De trinitate XV, 27).⁹

Atanasie de Alexandria, cel care prin pozițiile lui antiariene și zelul în promovarea dogmei niceene a meritat titlul de „campion al ortodoxiei”, este recunoscut în egală măsură atât în Orient cât și în Occident. Patriarhul alexandrin pleacă și el de la versetul iohanin: „Când va veni Mângâietorul, pe care-L voi trimite de la Tatăl, Duhul adevărului, care porcede de la Tatăl, el va da mărturie despre mine” (In. 15, 26). Duhul Sfânt, tocmai datorită modului său de origine în care intervine activ atât Tatăl cât și Fiul, este singurul în măsură să completeze sau să desăvârșească Sfânta Treime. Aceasta, contrar învățăturii ariene, sabeliene și marceliene, nu tolerează în ea însăși nici o ființă formată dintr-o natură străină sieși, nici o confuzie între ipostaze. Acest adevăr trinitar esențial îl întâlnim în mai multe locuri în Scrisorile către Serapion: „Domnul a spus că Duhul Sfânt este Duhul adevărului și Mângâietor. Deci în el Cuvântul preamărește creația și, dând îndumnezeirea și filiațiunea adoptivă, îi conduce pe oameni la Tatăl” (Ad Serapionem I, 25). Unic este harul care, venind de la Tatăl prin Fiul se desăvârșește în Duhul Sfânt; unică este dumnezeirea și nu există decât un singur Dumnezeu, care este peste toate și prin toate (Ad Serapionem, I. 28). Există deci o Sfântă Treime, desăvârșită, recunoscută

⁵ <https://www.communio-icr.com/articles/view/clarifying-the-filioque-the-catholic-orthodox-dialogue> accesat la data de 21 ianuarie 2023.

⁶ <http://www.christianunity.va/content/unitacristiani/en/documenti/altri-testi/en1.html> accesat la data de 21 ianuarie 2023.

⁷ <http://lucyquebec.eklablog.com/filioque-intre-teologie-rasariteana-i-apuseana-a197232248> accesat la data de 25 ianuarie 2023.

⁸ Augustin, Despre Treime, ediție bilingvă, coord. Alexander Baumgarten, Polirom, 2022. p. 717.

⁹ Ibidem, p. 713.

ca Dumnezeu în Tatăl și Fiul și Duhul Sfânt; în ea nu este nimic străin, nimic ce poate fi amestecat din exterior (Ad Serapionem, I, 28).¹⁰

Consultarea Ortodox-Catolică din Statele Unite¹¹ arată faptul că avem o mărturisire comună de credință: ambele Biserici ar mărturisi aceeași credință creștină de bază, așa cum este exprimată în canonul creștin al Scripturii și în crezurile tradiționale ale Bisericii. „Credința de la Niceea”, mărturisită de vechile sinoade ca fundament al credinței și practicii creștine, este primită cel mai deplin în forma originală canonizată la Sinodul de la Constantinopol din 381, așa cum este înțeleasă prin canoanele și prescripțiile celorlalte Sinoade ecumenice. primit de creștinii ortodocși și catolici. Așa cum am sugerat în declarația din 2003 „Filioque: o problemă de împărțire a bisericii?” forma originală greacă a Crezului din 381, din cauza autorității și a vechimii sale, ar trebui folosită ca formă comună a mărturisirii noastre în ambele Biserici.¹²

Consultarea Ortodox-Catolică din Statele Unite ”face membrilor și episcopilor Bisericilor noastre următoarele recomandări teologice și practice:

- Bisericile noastre să se angajeze la un nou și susținut dialog privitor la originea și persoana Sfântului Duh, inspirându-se din Sfânta Scriptură și bogățiile depline ale tradițiilor teologice ale Bisericilor noastre, și să caute căi constructive de exprimare a ceea ce constituie miezul credinței noastre în această problemă dificilă;

- Participanții la acest dialog să recunoască clar limitele capacității noastre de a face afirmații definitive despre viața intimă a lui Dumnezeu;

- În viitor, datorită progresului mutual înregistrat în ultimile decenii, Ortodocșii și Catolicii să se abțină de la etichetarea drept eretică a tradițiilor celeilalte părți în privința purcederii Sfântului Duh;

- Teologii Ortodocși și Catolici să distingă mai clar între divinitatea și identitatea ipostatică a Sfântului Duh, care este o dogmă primită de Bisericile noastre, și felul originii Duhului, care încă așteaptă o rezolvare finală deplină și ecumenică;

- Cei angajați la dialog în această problemă să distingă, pe cât posibil, chestiunea teologică a originii Sfântului Duh de problemele eclesiologice ale primatului și autorității doctrinare în Biserică, chiar dacă urmărim ambele probleme cu seriozitate;

¹⁰ <http://lucyquebec.eklablog.com/reflectii-patristice-despre-filioque-a84296858> accesat la data de 25 ianuarie 2023.

¹¹ Consultarea Ortodoxă/Romano-Catolică din Statele Unite ale Americii, înființată în 1965 de Conferința Permanentă a Episcopilor Ortodocși Canonici (SCOBA) și de Conferința Națională a Episcopilor Catolici (NCCB),

¹² Steps towards a Reunited Church: A Sketch of an Orthodox-Catholic Vision for the future – The North American Orthodox-Catholic Theological Consultation, Georgetown University, Washington, DC, October 2, 2010 - <https://www.usccb.org/resources/steps-towards-a-reunited-church.pdf> accesat la data de 24.01.2023

- Dialogul teologic dintre Bisericile noastre să acorde atenție sporită statutului sinoadelor ținute în Bisericile noastre după cele șapte recunoscute, în general, drept ecumenice;
- Biserica Catolică, drept consecință a valorii dogmatice normative și irevocabile a Crezului de la 381, să folosească numai textul grecesc original în traduceri pentru uzul catehetic și liturgic;
- Biserica Catolică, drept urmare a unui crescând consens teologic, și în special a declarațiilor făcute de Papa Paul al VI-lea, să declare neaplicabilă condamnarea făcută la Sinodul II din Lyon (1274) a celor „care îndrăznesc să nege că Duhul Sfânt purcede din veșnicie de la Tatăl și de la Fiul.”¹³

¹³ <https://www.usccb.org/resources/filioque-o-tem%C4%83-care-divizeaz%C4%83-biserica.pdf> accesat la data de 25 ianuarie 2023.